

The importance of India in the economy of the Persian Gulf and the Sea of Oman during the Sassanid period

Mohammad Jafar Chamankar

Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Urmia University, Iran. Email: mj.chamankar@urmia.ac.ir

Article history: Received 07 December 2023; Received in revised form 30 June 2024; Accepted 01 July 2024; Published 23 September 2025

Abstract

During the Sassanid period, commercial activities with the Indian subcontinent, especially its coastal areas, were developed through the Persian Gulf and the Sea of Oman. By capturing the key areas, the connection between the Persian Gulf and the Oman Sea with the islands and ports of India was facilitated. The Sassanids built camps in the coastal areas of India and gradually Zoroastrian and Nestorian Christian immigrant merchants settled there. The sailors used to travel between the ports and islands of the Persian Gulf and the Oman Sea with India, loading and unloading goods. The purpose of this research is to examine the commercial relationship between the northern and southern shores of the Persian Gulf and the Sea of Oman with the Indian subcontinent in the Sassanid period. Relying on the analytical descriptive research method and the library method and based on the study of documentary research, the author is trying to answer the question of how the process of economic links between these two important maritime areas was and what role it played in the mutual prosperity of these areas. In the end, it is concluded that a set of positive factors, including the policy of port city in the Persian Gulf, the formation of a powerful commercial and military fleet, the knowledge of sea routes and the land and sea occupation of the shores of the Indian Ocean by the Sassanids, led to the expansion of the mutual prosperity of commercial centers.

Keywords: Persian Gulf and Oman Sea, Sassanids, Indian subcontinent, maritime economy.

1. Introduction

During the Sassanid period, trade activities with the Indian subcontinent, especially its coastal areas, were developed through the Persian Gulf and the Sea of Oman. With the capture of key areas, the connection between the Persian Gulf and the Sea of Oman with the islands and ports of India was facilitated. The Sassanids built camps in the coastal areas of India and gradually Zoroastrian and Christian Nestorian immigrant merchants settled there. The sailors used to travel between the ports and islands of the Persian Gulf and the Oman Sea with India and were engaged in loading and unloading goods (Weishofer, 1377: 240). The purpose of this research is to examine the commercial relationship between the northern and southern shores of the Persian Gulf and the Sea of Oman with the Indian subcontinent in the Sassanid period. The purpose of this review is to better understand the economic developments and its impact on the cultural, artistic and intellectual growth and development in these two regions of the ancient world. This mutual interaction included trade in materials such as silk, spices, precious stones, and other precious goods, and also led to the spread of many inventions, philosophical and religious ideas, and artistic styles. In this way, businessmen played a key role in creating and maintaining these links. We also witness the formation of multicultural trade communities in ports and important stops on the trade route of these two civilizations (Yarshater, 1377: 139). This issue outlines an important part of the purpose of this article and the necessity of writing research. In this article, the author tries to answer the question that what was the importance of India in the

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 17, No. 49, 2025, pp. 95-112.

DOI: 10.22111/jsr.2024.47390.2400

© Chamankar, M.J.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

economy of the Persian Gulf and the Oman Sea during the Sassanid period, and what impact and importance did these relations have on the mutual economic interactions of these regions?

1.1. Research method

Our knowledge of the Sassanid sea trade with the lands outside the Persian Gulf and the Oman Sea, especially the Indian subcontinent, is based on archaeological evidence and the limited writings of the authors of this period (Jorfi, 1994: 71). Based on this, the research method is a historical analysis based on the study of first-hand data and especially archaeological findings. As a result, the author has written this research by relying on descriptive analytical research method and library research method and by relying on the study of documentary research.

2. Discussion

From a historical point of view, India and the Indian Ocean have always had a privileged position in the political, economic and military fields of Iran. This process is ancient. With the emergence of political systems in the ancient Mesopotamia and the early civilizations of Iran and then the Aryan states, especially the Sassanids, the role of this strategic area in the economic developments of the world became more apparent. With the formation of the Sassanid Empire, the Persian Gulf and the Oman Sea became the focus of Iran's commercial attention. In order to create economic infrastructure, the establishment of new cities and ports or the renovation and improvement of former civilization centers on the coasts and behind the sea coast was accelerated. Of the nine cities attributed to the early Sassanid sultans, five were built around the Persian Gulf (Payne, 2018, p231). In general, the 10 major urban units of the Sassanid period played a prominent role in the trade of the Persian Gulf and the Oman Sea with the Indian subcontinent. The construction and renovation of cities led to the prosperity of the Persian Gulf and the Sea of Oman. In the development of their maritime trade, the Sassanids had close relations with India and the coastal lands of the Indian Ocean. The Sassanid kings maintained their relations with the Gupta Empire based in Patliputra. The name of Polaksin, the ruler of the Deccan, was known in Iran, and the embassy was exchanged between Iran and India. As a result, the economic relations between the two lands increased. Even with the growth of trade, Persian Gulf merchants were carrying out the task of delivering Indian goods to European ports as intermediaries (Jorfi, 1994: 71). Iranian merchant fleets used to go to the island of Sri Lanka and buy Chinese goods from there. Cosmas Rumi also spoke about the key role of Sri Lanka in the trade of the 6th century AD and the activity of Iranian merchants in the Indian Ocean in the book "Mapping of the Christians" (Topography of the Christians) around 550 AD (Cosmas, 1909: 354). Numerous cultural and artistic documents have been discovered from the business dealings of merchants of the Persian Gulf and the Oman Sea during the Sassanid period in India and Ceylon and throughout the subcontinent. Khuzestan was invited for medicine. (Jorfi, 1994: 70). The influence of Sassanid motifs can be seen in Gupta art. On the other hand, Indian symbols such as peacocks, dragons, roosters and spiral reptiles have adorned Sasanian artworks (Chand, 1964:10). Pottery also plays an important role in recognizing the commercial and cultural impact of the Sassanids on India. One of the most important types of pottery related to the Sassanid period on the northern shores of the Persian Gulf, which can also be seen on the coasts of the Indian subcontinent, is the polished red Indian pottery. The second type of pottery related to the Sassanid period, which has an Iranian or Mesopotamia origin, is the torpedo-shaped pottery, which was used from the northern shores of the Persian Gulf to the shores of the Indian subcontinent and was used to transport drinks and liquids in sea trade (Toufigian, 1393: 143).

3. Result

The Sassanid Empire (3rd to 7th century AD) was one of the largest empires of ancient times, which extended from Mesopotamia to India and from Central Asia to the Arabian Peninsula. The prosperity of Iran's maritime trade in the Persian Gulf and the Oman Sea reached its peak as a result of the serious and purposeful supervision of the Sassanid kings. In this process, the mainland of India, then Ceylon, Pakistan, Bangladesh, and today's Southwest Asia, were very important. Above all, the Sassanids were connected with India through the shipping of the Persian Gulf. Iran's fleet on the shores of the Indian Ocean played an active role in economic developments and controlled the majority of transactions and supply and demand markets. Iranian ships also loaded from the ports of the Persian Gulf and the Oman Sea and passed through the western coasts of India and Ceylon was

going to China. The ports of Abta, Hormuz Island and especially Siraf, which had become one of the most important commercial ports of Iran since the end of the Sassanid era, were among the most important areas in trade with the Indian subcontinent. A set of a main highway, the Maritime Silk Road and its branches, while connecting the Persian Gulf and the Sea of Oman to the world's major economic centers on the coast of the Indian Ocean, facilitated the trade process of Iran during the Sassanid era. When the civilization of Sassanid Iran developed and the aristocratic urban life flourished, the need for goods from the land of India increased. Archaeological discoveries in various regions of the Persian Gulf and the Oman Sea, especially in Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, Oman, Pakistan, India and Sri Lanka, have clearly proven the expansion and superiority of Iran's maritime trade in these periods. The political, economic, and cultural influence of Sassanid Iran in India strengthened and facilitated maritime trade efforts and economic prosperity in the Persian Gulf and Oman Sea regions, and reciprocally in the shores and behind the shores of Great India. A series of cultural findings such as coins, pottery, artistic designs, literature and urban planning have shown the mutual influence of Sassanid Iran and India on each other's economy and cultural and civilizational institutions. With a careful study of history and the remaining evidence, we can come to this conclusion. It was found that Sassanid-India trade relations through the Persian Gulf waterway and the Oman Sea played a vital role in the formation and durability of the mentioned civilizations and had an impact on the world map of economy and culture at that time.

4. References

- Adams, R. (1981). **Heartland of Cities, Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates**, Chicago, The university of Chicago press.
- Cereti, G. (2002). The Problem of the St. Thomas' Crosses and Related Questions. Epigraphical Survey and Preliminary Researches, **East and West**. N.52.
- Chamankar, Mj. (2009). Transition of trade centers of the Persian Gulf and the Oman Sea in the seventh and eighth centuries of Hijri, **Tarikh Islam and Iran Quarterly**, 20(6): 53-27.
- Chamankar, Mj. (2014). Maritime trade of Iran and India in the ancient period, thousands of years from AD to the Seleucid era, **Foreign Relations Quarterly**, 16 (64): 9-24.
- Chamankar, Mj. (2022). **History of the Persian Gulf in ancient times**, Urmia: Urmia University Publications.
- Chand, Tara. (1964). **Indo-Iranian Relations. Information Service of India**, Embassy of India.
- Cosmas Indicopleustes. (1909). **The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes**, Cambridge University Press.
- Daryaei, T. (2003). **Sassanid history and culture**, translated by Mehrdad Qodrat Dizaji, Tehran: Qaqnos.
- Dubois, N. (1963). **Political History of Parth, Parthians**, translated by Ali Asghar Hekmat, Tehran: Ibn Sina and Franklin Publications.
- EbulGhasemi, M., Qaim Maghami, A., and Zahedi, F. (2021). Makran sea in historical documents and sources, **Iran and Islam Historical Research Quarterly**, 15(28):1-18.
- Ghorbani, H., Kohestani, H and Khosravi, K. (2021). Economic-Political Interaction of Southeast Iranian Plateau Societies with Indian Subcontinent and Mesopotamia, **Subcontinent Studies Quarterly**, 13(40): 213-230.
- Hassan, H. (1992). **The history of Iranian shipping from ancient times to the 16th century AD**, translated by Omid Eghtedari, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Hekmat, AA. (1968). Relationship between Ancient India and Ancient Iran, **Tehran University Faculty of Literature and Humanities Quarterly**, 5(3): 2-7.
- Hsien Tsiang. (1884). **Si-yu-ki, Buddhist records of the Western world**, Translated from the Chinese of BY SAMUEL BEAL, London and Trübne, Kegan paul trench and Trübnera co Ltd.
- Iranshahr cities. (2009). **A writing in Middle Persian about the history, epic, and ancient geography of Iran**, translated by Shahram Jalilian, Tehran: Tos Publications.
- Jorfi, A. (1994). Iran and India: Age-old friendship, **India Quarterly**, Oct-Dec.
- Kaviani Puya, H. (2022). Indian medicine and the role of Iranians in its transfer to the Islamic era, **Subcontinental Studies Quarterly**, 14(42): 281-308.

- KianRad, H. (2016). The location of Tawzeg behind the coast of the Persian Gulf, **Iran Bastan Quarterly**, 6(1-2):53-43.
- Majumdar, R. (1974). **History of ancient Bengal**, Bharadwaj, Calcutta.
- Marquardt, J. (1994). **Iranshahr based on the geography of Musa Khoroni**, translated by Maryam Mirahmadi, Tehran: Etaat Publications.
- Mohammadi, H and Tahami, M. (2018). Economic Relations between Iran and India in the Sasanian Era, **Subcontinental Studies Quarterly**, 11(37): 155-170.
- Mojtahadzadeh, P. (1996). Looking at the historical geography of the Persian Gulf (Iranians in the Persian Gulf), **Sepehr Quarterly**, 6(22): 37-34.
- Moradian, Kh. (1976). **Country of Hiera in the Sasanian Empire from 226 to 632 AD**, Tehran: Nouriani Charitable Foundation Publications.
- Munrohay, S. (1982). The foreign trade of the Aksumite Adulis, **Zania: Archaeological Research in Africa**. N. 17.
- Nahidi Azar, F and Khademi Nadushan, F. (2004). Historical Developments of Eastern Iran in the Sassanid Period, **Quarterly Payam Archeology**, 1(2): 19-28.
- Payne, R. (2018). The Silk Road and the Iranian political economy in late antiquity: Iran, the Silk Road, and the problem of aristocratic empire, **Bulletin of SOAS**, 81, 2, University of London.
- Perera, B. (1951). The Foreign Trade and Commerce of Ancient Ceylon, **Ceylon Historical Journal**. N.1.
- Pigulevskaya, N.V. (1956). Economic Relations in Iran during the IV-VI Centuries A.D, **Journal the K.R cama**, Oriental Institute, N.38.
- Power, T. (2010). **The Red Sea Region during the 'Long' Late Antiquity (AD 500-1000)**, Faculty of Oriental Studies University of Oxford press.
- Qamar, M. (2016). **The position of Bahrain in seafaring and maritime trade from the beginning of Islam to the fall of the Abbasid caliphate**, translated by Nematullah Maqsoodi and Gholamreza Zairi, Tehran: Giwa Publications.
- Qolizadeh, M and Rafiei, K. (2013). **Sassanian Maritime Trade in the Persian Gulf**, Proceedings of the 10th Persian Gulf National Conference, Tehran: Academic Jihad Center.
- Raeen, I. (1977). **Iranian seafaring from the colonial era to today**, Tehran: Javidan.
- Ray, H. (2019). **Negotiating Cultural Identity: Landscapes in Early Medieval South Asian History**, London and New York, Taylor & Francis.
- Reade, J., (Ed) (1996), **Indian Ocean in Antiquity**, London and New York, Routledge.
- Salem, A. (2008). **Arab history before Islam**, translated by Baqer Sadriniya, Tehran: elmifarhangi Publications.
- Sami, A. (1965). **Sasanian civilization**, second volume, first edition, Shiraz: no publisher.
- Sami, A. (1975). Ruins of the ancient city of Astakhr, **Art and People Magazine**, 14(158):12-2.
- Sarfraz, A and Avrazmani, F. (2001). **Coins of Iran**, Tehran: Samt Publications.
- Schenk, H. (2007). Parthian glazed pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean trade, **Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen**: N.2.
- Toufigian, H.A. (2004). **The historical ports of the Persian Gulf in the Sassanid era and the beginning of Islam based on archeology and underwater archeology studies**, Tehran: Cultural Heritage Organization
- Toufigian, H.B. (2014). Research on underwater archeology of Bandar rig beaches, **Archaeological Studies Quarterly**, 4(6): 121-138.
- Weishofer, J. (1998). **Ancient Iran from 550 BC to 650 AD**, translated by Morteza Saqib Far, Tehran: ghoghnoos Publications.
- Williamson, A. and Whitehouse, D. (1976). **Sassanian maritime trade**, translated by Malekian, Tehran: Aria shipping publications.
- Yarshater, E. (1994). **The Cambridge History of Iran, from the Seleucids to the collapse of the Sasanian Empire**, volume 3, part 1, translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amirkabir Publications.

Yektaei, M. (1974). **Influence of Iranian and Islamic culture and civilization in India and Pakistan**, Tehran: eqhbal Publications.

Zidane, G. (1990). **History of Islamic Civilization**, translated by Ali Javaher Kalam, Tehran: Amir Kabir Publications.

Cite this article Chamankar, M.J. (2025). The importance of India in the economy of the Persian Gulf and the Sea of Oman during the Sassanid period. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 95-112. DOI: [10.22111/jsr.2024.47390.2400](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47390.2400)

اهمیت هند در اقتصاد حوزه خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی

محمدجعفر چمنکار ✉

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران، ایمیل: mj.chamankar@urmia.ac.ir

چکیده

در دوره ساسانی، فعالیت‌های تجاری با شبه‌قاره هند به‌ویژه مناطق سواحلی آن، از طریق خلیج فارس و دریای عمان توسعه یافت. با تصرف نواحی کلیدی، ارتباط میان خلیج فارس و دریای عمان با جزایر و بنادر هندوستان تسهیل شد. ساسانیان در مناطق ساحلی هند، قرارگاه‌هایی ساختند و به‌تدریج بازرگانان مهاجر زرتشتی و مسیحی نسطوری در آن ساکن شدند. دریانوردان، بین بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای عمان تا هند در رفت‌وآمد بودند و به بارگیری و باراندازی کالا می‌پرداختند. هدف از این پژوهش، بررسی ارتباط تجاری کرانه‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس و دریای عمان با شبه‌قاره هند در دوره ساسانی است. نگارنده با تکیه بر روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و شیوه کتابخانه‌ای (Library research) و براساس مطالعه تحقیقات مستند، سعی دارد به این سؤال پاسخ دهد که هند در اقتصاد حوزه خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی، دارای چه اهمیتی بوده است؟ در انتها نتیجه گرفته می‌شود که مجموعه‌ای از عوامل مثبت از جمله سیاست شهرسازی بندری در خلیج فارس، تشکیل ناوگان تجاری و نظامی قدرتمند، شناخت راه‌های دریایی و تصرف ارضی و بحری کرانه‌های اقیانوس هند توسط ساسانیان، موجب گسترش شکوفایی متقابل کانون‌های تجاری خلیج فارس و دریای عمان و شبه‌قاره هند بوده است.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس و دریای عمان، ساسانیان، شبه‌قاره هند، اقتصاد دریایی.

۱- مقدمه

تاریخ حوزه خلیج فارس در دوره باستان، همواره با وقایع فرهنگی، سیاسی و اقتصادی غنی همراه بوده است. یکی از درخشان‌ترین ادوار تاریخ ایران، دوران حکومت ساسانیان است. این سلسله از سومین سده میلادی تا میانه‌های هفتمین سده میلادی، بر قسمت‌های وسیعی از خاورمیانه، فلات ایران و فراتر از آن حکمرانی می‌کردند. در این دوران، روابط تجاری با کشورهای همسایه و دوردست، از جمله با شبه‌قاره هند، جایگاه ویژه‌ای یافت. ساسانیان بیش از هر چیز از طریق کشتی‌رانی خلیج فارس با هند مرتبط بودند. تماس‌های تجاری بین دو طرف، علاوه بر دریانوردان جنوب و جنوب شرقی ایران، توسط بازرگانان پالمیرا و سپس توسط بازرگانان سوری انجام شده است. منابع مانوی، سفری که مانی به هند انجام داده است را نقل می‌کنند که آغازی برای فرستادن مبلغان دینی بوده است (ویسهوفر، ۱۳۷۷: ۲۴۰). از قرن چهارم پس از میلاد، مأموریت‌های نسطوریان مسیحی به سواحل جنوب هند ادامه یافت. این تحركات مذهبی موجب تسریع در تجارت ساسانیان با شبه‌قاره هند

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۹۵-۱۱۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۶ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: چمنکار، محمدجعفر. (۱۴۰۴). اهمیت هند در اقتصاد حوزه خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۹۵-۱۱۲.

DOI: [10.22111/jsr.2024.47390.2400](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47390.2400)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© چمنکار، محمدجعفر.

شد. اهمیت روابط تجاری ساسانیان با هند نه تنها به دلیل مراودات تجاری و اقتصادی ارزشمند بود، بلکه به دلیل تأثیرات فرهنگی، هنری و تبادل دانش میان این دو تمدن بزرگ بوده است. دریای عمان و خلیج فارس در این بین به عنوان پیوند آبی میان این دو سرزمین عمل کرده و راه‌های بازرگانی آبی و زمینی، همچون جاده ابریشم دریایی، زمینه‌ساز روابطی پویا و متقابل بوده‌اند.

۱-۱- بیان مسئله و سؤال تحقیق

هندوستان و اقیانوس هند، از دیدگاه تاریخی همواره جایگاه ممتازی در عرصه سیاسی، اقتصادی و نظامی ایران زمین داشته‌اند. این فرایند از روزگاران کهن نمود یافته است. با پیدایش نظام‌های سیاسی در بین‌النهرین باستان و تمدن‌های اولیه ایران و سپس دولت‌های آریایی به‌ویژه ساسانی، نقش این حوزه استراتژیک در تحولات اقتصادی جهان، نمود بیشتری یافت. نگارنده سعی دارد به این سؤال پاسخ دهد که روابط جزایر و بنادر خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی با شبه‌قاره هند، چه تأثیر و اهمیتی در فعل و انفعالات اقتصادی متقابل این مناطق داشته است؟ بر این اساس، روابط بین دو ناحیه به‌ویژه از طریق معابر آبی جنوب و جنوب شرقی ایران، ضمن شکوفایی اقتصادی منطقه، موجب تبادلات و تأثیرات فرهنگی و تمدنی طرفین شده است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این بررسی، درک بهتر تحولات اقتصادی و تأثیر آن بر رشد و گسترش فرهنگی، هنری و فکری در این دو منطقه از جهان باستان است. این تعامل متقابل، تجارت در مواردی مانند ابریشم، ادویه، سنگ‌های قیمتی و دیگر کالاهای گران‌بها را در بر می‌گرفت و همچنین به گسترش بسیاری از اختراعات، ایده‌های فلسفی و مذهبی و سبک‌های هنری منجر شد. در این مسیر، تجار، یک نقش کلیدی در ایجاد و حفظ این پیوندها ایفا کردند. همچنین شاهد شکل‌گیری جوامع تجاری چندفرهنگی در بنادر و توقفگاه‌های مهم مسیر تجارت این دو تمدن هستیم. جلوه‌های این تأثیر متقابل، در آثار باستان‌شناسی، مدارک تاریخی، و ادبیات دو سرزمین به‌خوبی مشهود است. این تبادلات، بخش حیاتی از میراث جهانی تلقی می‌شوند و مطالعه آن‌ها کمک می‌کند تا تصویری کامل‌تر و عمیق‌تر از زندگی اقتصادی کرانه‌های جنوبی ایران و سرزمین‌های مختلف شبه‌قاره هند در جهان باستان ارائه دهیم. این مسئله ترسیم‌کننده بخش مهمی از هدف این نوشتار و ضرورت نگارش پژوهش نیز است.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

آگاهی‌های ما از تجارت دریایی ساسانی با سرزمین‌های خارج از خلیج فارس و دریای عمان به‌ویژه شبه‌قاره هند، بر شواهد باستان‌شناسی و نوشته‌های محدود نویسندگان این دوره تکیه دارد. بر این اساس، روش پژوهش، تحلیلی-تاریخی براساس مطالعه داده‌های دست‌اول و به‌ویژه یافته‌های باستان‌شناختی است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

آذری (۱۳۵۰) در مقاله «روابط ایران و هند در عهد باستان»، و همین نویسنده (۱۳۵۲) در مقاله «روابط ایران و سیلان» به جنبه‌های مختلف روابط ایران باستان با هند و سری‌لانکا پرداخته و این‌گونه پیوندها را موجب ارتقای حیات اقتصادی و فرهنگی طرفین دانسته است. غروی (۱۳۵۳) در نوشتاری با عنوان «مقدمه‌ای بر روابط ایران و هند در دوره باستان» به‌صورت خلاصه جریان دادوستد کالا میان حوزه دریایی جنوب ایران و اقیانوس هند را بررسی کرده و تأثیر بخشی از این پیوندها در تعمیق روابط متقابل را بیان کرده است. سید سجادی (۱۳۶۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به آثار بلوچستان از آغاز تا اسلام»، تجارت دریای عمان و سواحل مکران را بر بنیاد یافته‌های باستان‌شناسی تحلیل کرده است. مغول (۱۳۶۹) در پژوهشی با نام «پیوندهای فرهنگی سند و پنجاب با ایران در دوران پیش از تاریخ» نتیجه می‌گیرد که بخش مهمی از پیشرفت این مناطق ناشی از تأثیرپذیری متقابل از مواد فرهنگی بوده که توسط بازرگان منتقل می‌شدند. چمنکار (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان

«جایگاه خلیج فارس و دریای عمان در توسعه روابط اقتصادی هزاره‌های پیش از میلاد»، بر شکل‌گیری مهاجرنشین‌های ایرانی و هندی در شبه‌قاره هند و بنادر خلیج فارس، در نتیجه فعالیت‌های تجاری و رشد منطقه‌ای ناشی از آن تأکید دارد. به اعتقاد همین نویسنده (۱۳۹۴) در مقاله دیگری با عنوان «تجارت دریایی ایران و هند در دوره باستان»، جریان تجاری، موجب دگرگونی مثبت اقتصادی و اجتماعی در هند و حتی سرزمین‌های ماورای آن شده است. محمدی و تهامی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «رقابت ساسانیان با روم در تجارت با غرب و شرق از یک طرف، و رقابت‌های داخلی حکومت‌های شمال و جنوب هند از طرفی دیگر، تبادلات اقتصادی ساسانیان با شرق و به‌ویژه هند را به دوران طلایی رساند و نتایج حاصل از آن منجر به گسترش روابط اقتصادی، فرهنگی و سیاسی مسلمانان با هند بعد از سقوط ساسانیان شد. قلیزاده و رفیعی (۱۳۹۳) نیز در مقاله‌ای با نام «تجارت دریایی ساسانیان در خلیج فارس» نتیجه گرفته‌اند که تکاپوهای دریایی ساسانیان، این امکان را فراهم آورد تا ایرانیان بتوانند از طریق آبراه خلیج فارس، وسعت قلمرو خود را تا مناطق دوردست گسترش دهند.

توفیقیان (۱۳۹۳) نیز در کتابی با عنوان

از میان منابع لاتین می‌توان به کتاب چاتوپادایا (۲۰۰۳) با نام «مطالعه هند اولیه: باستان‌شناسی، متون و مسائل تاریخی» اشاره کرد که با ادغام یافته‌های باستان‌شناسی و روایت‌های تاریخ اولیه هند، به پیوندهای این منطقه با خلیج فارس اشاره دارد. ملک‌انداتیل (۲۰۱۰) پژوهشگر هندی‌تبار، در مقاله‌ای با عنوان «ساسانیان و تجارت دریایی هند در اوایل قرون وسطی» اثبات می‌کند که بازرگانان ایران ساسانی در اوایل قرون میانی، چندین شهرک تجاری در امتداد سواحل هند ایجاد کردند. مورونی (۲۰۱۷) در پژوهشی مستند با عنوان «تجارت و مبادله: جهان ساسانی تا اسلام»، به جنبه‌هایی از تجارت خلیج فارس و هند و اهمیت آن در نظام اقتصادی ساسانیان اشاره کرده است. از منابع لاتین دیگر می‌توان به تحقیق مستند بلولی و روات (۲۰۱۸) با عنوان «ظروف لعاب ساسانی از غرب هند» اشاره کرد. این مقاله به بررسی این ظروف لعاب‌دار ساسانی می‌پردازد که در غرب هند از سایت‌های حفاری شده وادناگر و کانمر یافت شده‌اند. اسمگور (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «رومی-ساسانی، تقلید از هند: یادداشت‌هایی در مورد تاریخ زندگی آن‌ها و تجارت هند و ساسانی»، تقلید و استفاده از سکه‌های ساسانی در تجارت اقیانوس هند را مورد بحث قرار داده است. کومار (۲۰۲۳) نیز در کتاب «فراتر از مرزها، تجارت هند و ساسانی و ارتباطات آن با هند مرکزی، ۳۰۰-۷۰۰ م»، تجارت دریایی هند و ساسانی را بخشی جدایی‌ناپذیر از شبکه‌های تجاری آفریقا و اوراسیا می‌داند.

بخش عمده این منابع، روابط اقتصادی ساسانیان با هند را به صورت کلی و در تمامی خطوط مرزی از جمله پهنه شرقی ایران به‌ویژه نواحی خراسان بزرگ، سیستان، بلوچستان و کوشان بررسی کرده‌اند. نوشتار حاضر به صورت جزئی‌نگر، فقط پیوندهای تجاری کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های حوزه خلیج فارس و دریای عمان با شبه‌قاره هند را مد نظر داشته است. در نتیجه با مطالعه اخص این مسئله، به سایر گذرگاه‌های زمینی که در دوره ساسانی منتهی به تجارت با هندوستان می‌شد، تأکید نشده است. این مشخصه می‌تواند به نوعی، تفاوت و ارزش افزوده این پژوهش تلقی شود.

۲- تجارت دریایی ایران با هندوستان در آستانه قدرت‌گیری ساسانیان

در دوره اشکانی، در نتیجه گسترش فعالیت‌های تجاری و برپایی پایگاه‌های نظامی، مهاجرت عناصر ایرانی از نیمه شمالی خلیج فارس به بخش‌های جنوبی این حوزه و کرانه‌های اقیانوس هند، و استقرار دائمی در این مناطق افزایش یافت (مجتهدزاده، ۱۳۷۶: ۲۹). امپراتوری پهناور اشکانی، بر سر راه‌های عمده دریایی و زمینی به‌ویژه دریای عمان، اقیانوس هند و

جاده ابریشم دریایی قرار گرفته بود. راه دریایی به بنادر هند، از طریق دریای عمان، اقیانوس هند و دریای سرخ صورت می‌گرفت. بندر خاراکس، راه عمده به سوی سرزمین هند بود. در سده اول میلادی، بازرگانان با استفاده از بادهای موسمی به‌طور مستقیم از خلیج فارس عازم هند و سری‌لانکا می‌شدند (رائین، ۱۳۵۶: ۲۲۹). واردات عمده ایران از هند در دوره اشکانی، شامل ابریشم خام چینی، سنگ‌های گران‌بها، عطریات، تریاک، بردگان خواجه، ادویه‌جات به‌ویژه انواع فلفل، پارچه و منسوجات، عاج، آهن‌آلات، چرم، روغن‌های معطر شرق و... بود. صادرات ایران نیز شامل قالی و قالیچه، ادویه‌جات مانند زعفران، پارچه‌های ابریشمی، لوحه‌های کنده‌کاری شده با تصاویر شاهان و بزرگان ایران و نوازندگان، انواع فلزات، قیر و روغن‌های معدنی، شراب، پرندگان و مروارید خلیج فارس می‌شد (یارشاطر، ۱۳۷۷: ۱۳۹). سنگ‌های ساختمانی که از آسیای میانه به خلیج فارس می‌رسید نیز به هند ارسال می‌شد (قربانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۲۴). اشکانیان به‌واسطه تجارت و حق انتقال، جابه‌جایی و توزیع کالا بین شرق (چین و هند) و غرب، صاحب ثروت فراوانی شده و در عایدات بازرگانی دریایی، هم‌تراز با امپراتوری روم شرقی شده بودند (دوبواز، ۱۳۴۲: ۱۸۱).

۲-۱- شهرسازی بندری مرتبط با هند در کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی

براساس جغرافیای موسی خورنی -مورخ ارمنی قرن پنجم م- سرزمین ایران ساسانی به ۴ ناحیه یا کوست (جانب، طرف) تقسیم می‌شد که عبارت‌اند از: خوربران (ناحیه غرب)، کوست خراسان (ناحیه شرق)، کوست کپکوه (نواحی کوه قفقاز) و کوست نیمروج (نمروج، نمروز، نیمروز، ناحیه جنوب). ناحیه جنوب دارای ۱۹ استان بود: پارس، خوزستان، اسپهان، میشون (میشان)، هگر (هجر)، پنیات اردشیر (بنیاد اردشیر)، کورمان (کرمان)، توران (قصدار، کلات امروزی در بلوچستان پاکستان)، مکوران (مکران)، اسپیت (در سر راه نرماشیر و هرمز اردشیر به سمت زرنج، کرمان امروزی)، وشت (حدود خاش، بلوچستان امروزی ایران)، زاپلستان (زابل، سیستان)، در (داریان، بحرین)، میش مهیک (میش ماهیک، جزیره‌ای میان عمان و بحرین)، خوژه رستان (خوزستان)، اسپهل (اسپال، هند) و دیبهول (دیبول، دیبل، در مصب رودخانه مهران در نزدیکی بندر لاهور پاکستان امروزی) (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۸).

در یک بخش‌بندی اداری دیگر، شاهنشاهی ساسانی به پنج کوره (خره، ناحیه) تقسیم می‌شده است. کوره اردشیر از شیراز تا خلیج فارس و جزایر جنوبی (از خارک تا قشم) امتداد داشت و مشرق آن دارابگرد و مغربش کوره شاپور بوده است (سامی، ۱۳۵۴: ۴، چمنکار، ۱۳۸۹: ۲۹-۳۰).

در دوره ساسانی، حرکت آغازشده از زمان اشکانیان در زمینه ایجاد شهرها، با سرعت بیشتری ادامه یافت و شهرهای متعدد دیگری تأسیس شد. در فهرستی که از پایتخت‌های ایالتی در زمان ساسانیان در دست است، از ۱۰۴ شهر نام برده شده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰: ۱۱). بر این اساس بنیان‌گذاری شهرها، از اهداف اصلی اقتصادی و نظامی ساسانیان بود (Adams, 1981: 14-20). با شکل‌گیری امپراتوری ساسانی، خلیج فارس و دریای عمان در کانون توجهات بازرگانی ایران قرار گرفت. به منظور ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی، بنیان‌گذاری شهرها و بنادر جدید یا نوسازی و بهسازی مراکز تمدنی پیشین، در کرانه‌ها و در پس کرانه دریایی تسریع یافت. از ۹ شهر منتسب به سلاطین اولیه ساسانیان، ۵ مورد در حوالی خلیج فارس ساخته شدند (Payne, 2018: 231). به‌طور کلی، ۱۰ واحد شهری عمده دوره ساسانی، در تجارت خلیج فارس و دریای عمان با شبه‌قاره هند، نقش برجسته‌ای ایفا می‌کردند که عبارت‌اند از: میشان، هگر یا هجر کرسی بحرین در ساحل غربی خلیج فارس، دیرین جزیره‌ای از مجمع‌الجزایر بحرین، پنیات اردشیر، میش ماهیک میان بحرین و عمان، مزون، خور هربستان یا لارستان کنونی، دیبول، سند، سومان (سامی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۳۲۳).

بندر سیراف در نتیجه اهمیت طبیعی و موقعیت سوق‌الجیشی، ارتباط با مراکز عمده اقتصادی جهان همچون هند، و نیز رونق بخش ماهیگیری، عصر درخشانی را در دوره ساسانیان طی کرد (Reade, 1996: 342). منطقه ساحلی ریشهر (بوشهر)

و ناحیهٔ پسابندر برازجان، توج یا تاوکه نیز از اماکن تأثیرگذار بر تجارت دریایی ساسانیان به شمار می‌رفت (کیان راد، ۱۳۸۵: ۴۴-۴۳؛ شهرستان‌های ایران‌شهر، ۱۳۸۸: ۴۱، ۸۳). درحاشیهٔ دریای عمان یا مکران نیز بنادر متعددی وجود داشت که در ایالات کرمان و بلوچستان به فعالیت‌های اقتصادی دریایی می‌پرداختند و از مرزهای شرقی تا خلیج چابهار و بندر تیز امتداد می‌یافت. استان مکران، از چابهار تا نزدیک دیبل و از اراضی هموار و بی‌حاصل کرانه‌ای تا رشته‌کوه‌های میانی مکران وسعت داشت. تسا (تیز یا تلمنای قدیم)، کوئیزه، بداره و هرمز یا هومو یا گوادار، از بنادر عمده و شکوفا در این مناطق بودند (پارشاطر، ۱۳۷۷: ۷-۱۸۱، ۱۸۰).

مالیات بر تجارت و ترانزیت کالا، از منابع اصلی درآمد دولت ساسانی بود. ساخت این‌گونه شهرها که عمدتاً بر سر راه‌های بازرگانی قرار داشت، این امر را تسهیل کرده، سبب افزایش عوارض راهداری می‌شد (Pigulevskaya, 1956: 60-81). ساخت و نوسازی شهرها موجب رونق خلیج فارس و دریای عمان شد؛ چنان‌که امین مارسلن -مورخ رومی- مقارن با این تحولات، سواحل خلیج فارس را دارای شهرها و روستاهای متعددی می‌داند که انواع کشتی‌ها و گروه وسیعی از ملاحان و دریانوردان در آن‌ها به تکاپو می‌پرداختند.

۲-۲- پیوندهای تجاری خلیج فارس و دریای عمان با شبه‌قارهٔ هند در عصر ساسانی

در متون دورهٔ ساسانی، نام منطقهٔ منتهی به دریای عمان در بخش ایرانی آن، مکران ذکر شده و حکومت آن به یک مأموری از سوی دولت مرکزی ایران داده شده بود که آن شخص به‌صورت عام، لقب مکران شاه داشت (ابوالقاسمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۶). این کارگزار، نقش مهمی در اجرای اوامر ساسانیان در شبه‌قارهٔ هند داشت. دورهٔ ساسانیان در ایران (۲۲۶-۶۵۱ م) مصادف با دورهٔ گوپتا (۳۰۸-۶۵۱ م) در هند بود. ساسانیان در توسعهٔ بازرگانی دریایی خود، با هند و سرزمین‌های کرانه‌ای اقیانوس هند، روابط تنگاتنگی داشتند. پادشاهان ساسانی روابط خود را با امپراتوری گوپتا مستقر در پاتلی پوترا حفظ کردند. نام پولاکسین، فرمانروای دکن، در ایران شناخته‌شده بود و تبادل سفارت بین ایران و هند انجام می‌گرفت. در نتیجه روابط اقتصادی میان دو سرزمین افزایش یافت. حتی با رشد تجارت، بازرگانان خلیج فارس به‌عنوان واسطه، وظیفهٔ تحویل کالاهای هندی به بنادر اروپا را انجام می‌دادند (Jorfi, 1994: 71).

ناوگان بازرگانی ایران به جزیرهٔ سری‌لانکا می‌رفتند و از آنجا کالاهای چینی را خریداری می‌کردند. کالاهایی چون ابریشم، عود، صندل و میخک، از تقاضای بالایی برخوردار بود. چینی‌ها معمولاً کالاها را خود به خلیج فارس نمی‌آوردند و از بحریهٔ ایران و مردم حیره در حمل‌ونقل مال‌التجاره استفاده می‌کردند. دریانوردان ایران و حیره در رودخانهٔ فرات و کانال‌های منشعب آن رفت‌وآمد کرده و به اروندرود (شط‌العرب) وارد می‌شدند. از آنجا گروهی به سواحل بخش‌های عربی می‌رفتند و اطراف جزیره‌العرب دور زده و از بحرین گذشته و وارد اقیانوس هند و دریای سرخ شده، در بندر عدن که لنگرگاه کشتی‌های هندی بود، لنگر می‌انداختند. گروهی دیگر از ملاحان به کرانه‌های شمالی خلیج فارس و ایران روی آورده، و کالاهای عراق، سوریه، روم و یونان به‌ویژه آهن، مس، سرب و قلع را به فروش می‌رساندند. پس از باراندازی و بارگیری کالاها و تهیهٔ آذوقه و تدارکات سفر و تعمیر کشتی‌ها، دریانوردان با برکشیدن بادبان‌ها به سواحل آفریقا و سپس هند رهسپار می‌شدند.

بازرگانان خلیج فارس در هند با فروش کالاهای خود، به خریداری انواع کالاها همچون لباس‌های حریر، گیاه استبرق (خرگ) که در داروسازی و بافت الیاف کتانی کاربرد داشت، قرنفل (میخک)، دارچین، فلفل، زعفران، هل، کنیرا، صدف، عاج، مروارید، مرجان، عطر، روغن ماهی و محصولات دریایی می‌پرداختند. گیاهان دارویی همواره یکی از صادرات هند به حوزهٔ خلیج فارس بود (کاوینی پویا، ۱۴۰۱: ۲۹۲). ناوگان پس از بازگشت به خلیج فارس و دریای عمان، به فروش کالاهای خود مشغول می‌شدند. بخشی از این محموله‌ها نیز به دمشق، اسکندریه و بنادر کشورهای عربی ارسال می‌شد. در این هنگام که

هنوز «دماغه امید نیک» شناخته نشده بود، مردم حیره، حلقه واسطه با دولت هند بودند و در دادوستد با آن و آسیای شرقی، نقش بزرگی ایفا می‌کردند (سالم، ۱۳۸۰: ۲۲۸؛ مرادیان، ۱۳۵۵: ۹۲).

بازرگانان هندی نیز کالاهای خود را از طریق دریای عمان به یمن و حضرموت حمل کرده، و تجار یمنی، آن را به حبشه، مصر، فنیقیه، فلسطین و مغرب منتقل می‌کردند. عرب‌های اسماعیلی نیز بخشی از این مال‌التجاره را از طریق راه‌های زمینی به اقصی نقاط جهان ترانزیت می‌کردند (زیدان، ۱۳۶۹: ۸). یکی از اقلامی که تجار هندی در بازگشت حمل می‌کردند، مسکوکات طلای رومی بود (حکمت، ۱۳۳۷: ۲۱). کشتی‌هایی که از هندوستان به خلیج فارس وارد می‌شدند، با استفاده از کانال‌های آبی ارتباطی، از رودخانه دجله حرکت کرده و به سرزمین‌های داخلی بین‌النهرین دسترسی می‌یافتند (ویلایامسون، ۱۳۵۵: ۱۴۴).

آگاهی‌های ما از تجارت دریایی ساسانیان با سرزمین‌های دوردست به‌ویژه هند، بیش از شواهد باستان‌شناسی، بر نوشته‌های نویسندگان این زمان به‌ویژه جهانگردان و بازرگانان دریایی رومی تکیه دارد. نخستین اشاره مشخص به بازرگانی ساسانیان در پهنه خلیج فارس و اقیانوس هند، توسط یک رومی به نام پالادیوس (Palladius) در قرن چهارم میلادی انجام شده است (Reade, 1996: 344; Perera, 1951: 64-135). پس از آن، گزارش‌های سالیانه (سالنامه) نسطوریان مسیحی، به تجارت ایران ساسانی با هند و سری‌لانکا در زمان یزدگرد اول (۴۲۱-۳۹۹ م) اشاره دارد؛ در حالی که براساس گزارشات مورخان قرون نخستین اسلامی، جانشین او بهرام پنجم یا گور (۴۳۹-۴۲۱ م) که پیش از رسیدن به سلطنت، مدتی در نزد نعمان امیر حیره زندگی کرد، با یک شاهزاده خانم هندی ازدواج کرد که بخشی از بندر دیبل در دلتای ایندوس و سرزمین‌هایی از سند و مکران، جهیزیه او بود (محمدی و تهامی، ۱۳۹۸: ۱۵۹؛ قلیزاده و رفیعی، ۱۳۹۳: ۲۷۴). مردمان جنوب غربی هند، لقب «گدیا» یا «گورخر» را برای رهبران و پادشاهان به کار می‌بردند که احتمالاً به دلیل موج جدیدی از استقرار ساسانیان در زمان بهرام گور بوده است (ناهدی آذر و خادمی ندوشن، ۱۳۸۳: ۲۴).

سکه‌هایی که اصطلاحاً به آن‌ها سکه‌های هندی-ساسانی گفته می‌شود، توسط سلاطین محلی نواحی ساحلی چاوداس، چلوکیان، گجرات و ویگال گجرات، در منطقه گجرات و راجستان (راجپوتانا) ضرب می‌شده است. این سکه‌ها، از واحد پولی شاهان ساسانی، توسط سلاطین گجرات نمونه‌برداری شد که در هند به نام گدیا (گور) مشهور بود و در دادوستد از آن بهره می‌بردند. این سکه‌ها در سواحل رودخانه گنگ، میوار، ماروار و تمام راجستان یافت شده است. خاندان سورن -یکی از هفت خاندان بزرگ ساسانی- مطابق با سکه‌های کشف‌شده، بر راجستان، گجرات، مناطق مرکزی پنجاب، استان‌های شمال غربی و هاریانای کنونی حکومت می‌کردند (همان: ۲۴-۲۵). این سکه‌ها دارای شکل نیم‌تنه در رو، و یک آتشدان، در پشت بود و عمدتاً پس از امپراتوری گوپتا ضرب شده‌اند (Ray, 2019: 161-163).

کوسماس رومی نیز در کتاب «نقشه‌برداری مسیحیان» (توپوگرافی مسیحیان)، در حدود ۵۵۰ میلادی، از نقش کلیدی سری‌لانکا در تجارت قرن ششم و فعالیت بازرگانان ایرانی در اقیانوس هند سخن گفته است (Cosmas, 1909: 354). او در توصیف شهر تاپروبن یا تامراپرانی، از جواهرات به‌ویژه یاقوت کبود و نیز تجهیزات بندری و لنگرگاه بزرگ آن که پذیرای ناوگان بسیاری از سرزمین‌های ایران، هند و اتیوپی (حبشه) بود، یاد می‌کند. همچنین کشتی‌های گوناگونی نیز از این بندر سیلانی به دیگر آب‌های جهان از جمله خلیج فارس و دریای عمان بادبان برمی‌کشیدند. ابریشم چین، گیاه الوئه (آلوئه‌ورا)، میخک معطر، چوب صندل، کاغذ و چوب مالابار در ساحل جنوب غربی هند، قلع، الوار گران‌بها، پارچه مخمل شهر کالینا در نزدیکی بمبئی، مشک، روغن کرچک، روغن مرهم یا سنبل هندی منطقه سند، فیل هندی، عاج آفریقا و اسبان ایرانی، از مهم‌ترین کالاهایی بود که در این بندر خرید و فروش می‌شد (Power, 2010: 94-95).

پروکوپوس (Procopius) قیصریه‌ای، مورخ مشهور بیزانسی، از حضور تجار ایرانی در بنادر سیلان یاد کرده است که همیشه در صف اول خریداران کالاهای وارداتی از هند و انتقال آن به دیگر نقاط جهان قرار داشتند. به گفته او، قدرت خرید

بازرگانان ایرانی، دایره فعالیت دیگر تجار را محدود کرده بود. به نوشته کتاب پریپلوس (periplus)، تجار غربی و اروپایی نیز برای خرید کالاهای چینی و آسیای جنوب غربی، در سری لانکا حضور داشتند. تعدادی از کشتی‌های ایرانیان با عبور از سواحل سیلان، با دیگر نقاط بازرگانی در آسیای جنوب غربی در ارتباط بودند (چمنکار، ۱۳۹۴: ۱۰-۱۱).

بر اساس نوشته کوسماس، کالاهای گوناگونی مخصوصاً پوشاک، از نواحی چین جنوبی، مالایا در جنوب شرقی آسیا، کومین چین و سواحل خلیج سیام، به سیلان وارد شده و از آنجا به دیگر نقاط از جمله خلیج فارس صادرات مجدد می‌شد (Cosmas, 1909: 335). چینی‌ها سرزمین ثروتمند و حاصلخیز سیلان (سراندیب) و جزایر و بنادر آن در محدوده جنوب غرب آب‌های خلیج بنگال را «سانگ کیا لو» می‌خواندند (Hiuen-Tsiang, 1884: 234). مجموعه‌ای از سکه‌های ایرانی در مناطق روپر و امبل، و جام‌های ساسانی در کیلوا از سند و هندوستان کشف شده است (دریایی، ۱۳۸۲: ۵۱). به احتمال قوی ایرانی‌ها علاوه بر مراکز واسطه‌ای هند و سیلان، به صورت مستقیم در خود چین به خرید کالا می‌پرداختند (حسن، ۱۳۷۱: ۱۵۰). در تواریخ دودمان چینی، از اواخر سده چهارم تا آغاز سده هفتم میلادی، تمام کالاهای هندوچین، سیلان، هندوستان، عربستان و ساحل شرقی آفریقا، به‌عنوان کالای پرسیا یا پوسی - یعنی ایرانی - طبقه‌بندی می‌شود. از جمله این کالاهایی که از ایران به چین معرفی یا حمل می‌شده است، می‌توان به محصولات مانند مرجان، عنبر، عقیق، مروارید، شیشه‌های شفاف و مات، بلورآلات، الماس، فولاد شنگرف (نوعی کانی قرمز رنگ)، جیوه، کندر، زردچوبه، گیاه درمانی اصطک (اصطُرک)، زری دوزی، فلفل سیاه، حریر، فلفل دراز، خرما، تاج‌ریزی (عنب‌الثعلب)، مازو و ریشه جوز اشاره کرد. همچنین طلا و نقره، عاج، سرب، چوب صندل، منسوجات مختلف، شکر و نیل را نیز منابع چینی به این کالاها افزوده‌اند که عمدتاً مربوط به قرن ششم میلادی است (همان: ۱۳۲).

امپراتوران روم شرقی به‌ویژه در زمان ژوستین (Justin) (۵۱۸-۵۲۷ م) و ژوستینین (Justinian) (۵۲۷-۵۶۵)، با پشتیبانی از مسیحیان اتیوپی و پادشاهی اکسوم (Axum) در شمال شرقی آفریقا که از شرکای اصلی تجارت با هند بود، تلاش فراوانی را برای کاهش قدرت ساسانیان در تجارت دریایی با مشرق‌زمین انجام دادند که در نتیجه توانمندی ایران و نفوذ نظامی و اقتصادی آنان در آفریقای شرقی، به ناکامی انجامید (Munro-Hay, 1982: 107-125, Reade, 1996: 344-346)؛ چنان‌که پادشاه اتیوپی در جواب درخواست ژوستینین، امپراتور روم، برای گسترش راه‌های بازرگانی ابریشم و حذف عناصر ایرانی، عنوان کرد که در همه بنادر که ابریشم فروخته می‌شود، بازرگانان ایرانی هستند و چون با بازرگانان هندی، آشنایی کامل و سابقه مروده دارند، آن‌ها ترجیح می‌دهند که پیش از دیگران، ابریشم را به آنان بفروشند (چمنکار، ۱۴۰۱: ۲۱۵). با استقرار ایران ساسانی، تجارت ابریشم به‌طور کامل به دست ایرانیان افتاد. آن قسمت از تجارت که از راه خشکی انجام می‌گرفت، قبلاً به انحصار اشکانیان درآمده بود که سپس به امپراتوری ساسانی منتقل شد؛ اما بخش دیگری که از طریق دریا انجام می‌گرفت یا از راه باکتریا به بنادر هند می‌رفت، صرفاً در اثر رقابت‌های تجاری و توسعه قدرت دریایی ایرانیان به دست آمد (حسن، ۱۳۷۱: ۱۰۰). در متون مانوی، از مسافرت‌های پیروان این فرقه دوره ساسانی به هندوستان از طریق خلیج فارس، اشاره شده است. مانی در سده سوم میلادی از راه پاکستان یا بلوچستان به تبت و چین رفت (یکتایی، ۱۳۵۳: ۳۹). در یک متن مانوی آمده است:

«مانی گزارش می‌دهد که به بندر فرات (فرات میشان) رفته است. شخصی به نام اوگ (اوگیاس) در فرات بود، مردی که به علت نفوذ و قدرتش بر سایر مردمان که رهبرشان بود، شهرت داشت. من دیدم چگونه بازرگانان خود را آماده می‌سازند تا از ایران به هندوستان، با کشتی از آب بگذرند، چگونه کالاهای خود را مهر می‌کنند، اما تا وقتی که سوار کشتی نشدند عبور نکردند، آن گاه او از من پرسید می‌خواهم سوار یک کشتی شوم و به هندوستان بروم» (ویسهوفر، ۱۳۷۷: ۲۴۰).

در متن مانوی دیگر، به موضوع بازگشت مانوی از سفر به هندوستان پرداخته شده است: «وقتی پدر مانوی از هندوستان بازگشت و به شهر ریوادمشیر رسید، پاتیسوس راهب را همراه برادر مانوی به هندوستان به دب (دبول، دیبل، بانبورامروزی نزدیک کراچی پاکستان) فرستاد» (همان).

مطران (اسقف) شهر مرکزی ریوادمشیر (ریوادمشیر، بندر بوشهر) نیز در اواخر دوره ساسانی، کلیساهای هند و فراسوی آن را اداره می‌کرد (پارساتر، ۱۳۷۷: ۱۵۴؛ مارکوارت، ۱۳۷۳: ۶۳). آنان از طریق ناوگان مستقر در خلیج فارس، به بنادر هند رهسپار می‌شدند. وجود صلیب‌های یادبود با کتیبه‌های پهلوی در هند، اثبات‌کننده بخشی از روابط مسیحیان ساسانی با شبه‌قاره هند است (Cereti et al., 2002: 285).

براساس سفرنامه هیون تسونگ (Hiuen-Tsiang) که در ربع دوم قرن هفتم م از چین به هند آمده، در شمال هند، پادشاهی به نام هرشا (Harsha) و در جنوب، سلطانی بااقتدار به نام پلیکسن دوم (Pulakesin II) حکومت می‌کردند که معاصر خسروپرویز بوده و آن‌ها با شاهنشاه ساسانی، به تبادل نامه، هدایا و سفرا می‌پرداختند (حکمت، ۱۳۳۷: ۲۳). اگرچه تسونگ (به رومی: ژوان زنگ - Xuanzang) در جریان سفر فرهنگی خود برای شناخت بودائیسیم در هند، در ابتدای سلسله تانگ، ایران را از نزدیک ندیده است، براساس سایر گزارشات هیئت‌های بودایی و منابع، پارس (po-la-sse) را سرزمینی ثروتمند با خاک حاصلخیز و محصولات مانند طلا، نقره، سنگ کریستال (کوارتز شفاف، ذر کوهی)، مروارید، پارچه و قالی می‌داند که دارای اسب و شتر فراوان بوده‌اند و از واحد نقره در معاملات خود بهره می‌بردند (Hiuen-Tsiang, 1884: 278).

با سقوط ساسانیان، سواحل غربی هند در کرانه‌های دریای عرب در شمال اقیانوس هند و بین شبه‌جزیره عربستان و هند که در شمال به دریای عمان متصل بود و به‌ویژه گجرات، مرکز اسکان و فعالیت مهاجران زردشتیان پارسی شد. مورخان دوره کاشترایهای هند، منطقه گجرات و راجستان را به دلیل نفوذ و حضور گسترده پارسیان، «ایرانی» دانسته‌اند که حکومت مستقلی را از قرن یکم تا چهارم م در آنجا تأسیس کردند (ناهدی آذر و خادمی ندوشن، ۱۳۸۳: ۲۴). از این سواحل از جمله مناطق بروج و کالیان، کالاهای گوناگونی مانند فلفل، ادویه‌جات، عود و عنبر، حیوانات مانند طوطی، فیل و طاووس، پارچه‌های زربفت و ابریشمی، جواهرات و سنگ‌های گران‌بها صادر می‌شد (حکمت، ۱۳۳۷: ۳۱).

اگرچه مستندات از نرخ مالیات و مقیاسات آماری بر کالاهای وارداتی در دوره ساسانی ثبت نشده است، در مقایسه با شواهد رومی نشان می‌دهد که درآمدهای حاصل از تجارت دریایی می‌تواند درصد قابل توجهی از درآمد دربار ایران را شکل دهد و حتی درآمد حاصل از آن قابل مقایسه با تولیدات کشاورزی بوده است.

در زمان امپراتوری روم باستان، هند نقش مهمی در تجارت جهانی بر عهده داشت. از ابتدای سده نخست میلادی، بندرهای تجاری رومی‌ها در نقاط مختلف دریای سرخ، شرق آفریقا و کرانه‌های هند دیده می‌شدند. در کرانه‌های غربی هند، حدود ۴۰ تا ۵۰ بندر با رومی‌ها تجارت می‌کردند که مهم‌ترین آن‌ها موزیریس در منطقه کراالا در جنوب غربی شبه‌جزیره هند بود. این امر نشان‌دهنده علاقه‌مندی رومی‌ها به کالاهای مختلف ساخته‌شده در شرق دور و به‌ویژه ادویه‌جات هندوستان بود. علاوه بر رومی‌ها، یونانی‌ها و حتی چینی‌ها، با هدایا و طلاهای زیاد در بندرهای باستانی موزیریس پهلوی می‌گرفتند تا اندوخته خود را با ادویه‌جات معاوضه کنند.

از سال ۲۰۱۳ میلادی، در ۱۵ کیلومتری شمال شهر کوچی در ایالت کراالا، کاوشگران در عمق ۶ متری و در حاشیه رودخانه «پریار» با عمری بالغ بر ۲۰۰۰ سال، به دنبال یافتن آثاری از بندرگاه‌های قدیمی بوده‌اند. پروفیسور چریان، باستان‌شناس و سرپرست این تیم کاوشگری، تأکید دارد که یک سیستم عالی بندری در این مکان وجود داشته و در کشتی‌هایی که در این بندر پهلوی می‌گرفتند، سفال‌های زیادی وجود داشته که از آن سوی دریای مدیترانه و دریای سرخ به اینجا حمل می‌شده است.

برآورد درآمد روم از تجارت دریایی براساس مدرکی از یک پاپيروس مکشوفه در بندر موزیریس است که این سند خاص گزارشی از کالای یک کشتی در قرن دوم م است. پاپيروس مذکور، محتویات، ارزش و ارزیابی مالیات این محموله از این بندر در کرالا به دریای سرخ را نشان می‌دهد که شامل کالاهایی چون بلسان (مرهم و روغنی خوشبو دارای خواص درمانی)، عاج و پوشاک به ارزش ۷ میلیون سسترتی (سکه نقره رومی به معنای دو و نیم، که ارزشی ۲/۵ برابر سکه برنزی اسیس داشت) بوده که ۲۵ درصد آن به مقامات رومی به شکل مالیات تسلیم شده است. اوج تجارت روم در اقیانوس هند، در سده‌های نخستین میلادی بوده است. برآورد محافظه‌کارانه حاکی از ورود ۱۰۰ فروند کشتی از این نوع است که سالانه وارد بندر دریای سرخ می‌شدند. ارزش محموله کشتی موزیریس، به‌طور کلی برای محموله‌های فردی معمولی در نظر گرفته می‌شد. اگر ۱۰۰ کشتی در سال از طریق دفاتر ارزیاب‌های رومی در بندر بررسی می‌شد، حکومت تقریباً ۱۷۵ میلیون سسترتی درآمد سالانه از وضع مالیات بر تجارت را تنها از دریای سرخ، در این کشور به دست می‌آورد. بعید به نظر می‌رسد که ساسانیان، درآمد کمتری از تجارت دریایی رومی‌ها کسب کرده باشند؛ زیرا آن‌ها نه تنها دالان‌های تغییرمسیر یافته از طریق اقیانوس هند را کنترل می‌کردند، بلکه مسیرهای زمینی از آسیای میانه و سراسر بین‌النهرین تا سرزمین‌های رومی در خاور نزدیک را نیز کنترل می‌کردند. تخمین محتمل، بین ۱۰۰ تا ۲۰۰ میلیون سسترتی در خزانه ایران از طریق مالیات بر تجارت است که تقریباً معادل ۵۰ تا ۱۰۰ میلیون درآخم بوده است. ساسانیان از ثروتمندترین استان امپراتوری، بین‌النهرین جنوبی و سواحل و بندر آن در کرانه شمالی و جنوبی خلیج فارس و مرتبط با جزایر و بندر شبه‌قاره هند، بین ۱۰۰ تا ۱۵۰ میلیون درآخم و به‌صورت کلی تقریباً ۳۰۰ تا ۳۶۰ میلیون درآخم داشتند (Payne, 2018: 237-238). اقوام هندی علاوه بر روابط اقتصادی، در تشکیلات نیروی دریایی و ناوگان تجاری منطقه خلیج فارس نیز خدمت می‌کردند. قوم زت (جات، زط، جته و جتان) و سیایچه که موطن اصلی آنان در سند و پنجاب قرار داشت، در نتیجه مراودات تجاری، در بندر ابله، عمان، بحرین، قطیف، خط، دارین و حجر ساکن شده و در کشتی‌های ساسانیان و بازرگانان شمال و جنوب خلیج فارس خدمت می‌کردند، از ناوگان محافظت کرده و در پاره‌های موارد، با دزدان دریایی مبارزه می‌کردند (قمر، ۱۳۹۶: ۲۱-۲۳).

۲-۳- شواهد فرهنگی

مستندات فرهنگی و هنری متعددی حاصل از مراودات تجاری بازرگانان خلیج فارس و دریای عمان دوره ساسانی در هند و سیلان و سراسر شبه‌قاره کشف شده است. در زمان سلطنت شاهپور ساسانی (۳۱۰-۳۷۹ م)، پزشکان هندی در بیمارستان گندی‌شاپور در جنوب استان خوزستان برای طبابت دعوت شدند. حمل و نقل آنان از طریق کشتی‌های تجاری انجام می‌گرفت که بین بندر و جزایر خلیج فارس و هند مشغول به کار بودند (Jorfi, 1994: 70). یکی از نقاشی‌های دیواری در غارهای آجاتا در نزدیکی بمبئی، پولکسین دوم - پادشاه سلسله گوپتای هند - را با مردانی در لباس ساسانی به تصویر می‌کشد. این نقاشی پس از بازگشت هیئت اعزامی از سوی او به دربار خسرو پرویز در سال ۶۲۵ م ترسیم شده است (op. cit.: 71). تأثیر نقوش ساسانی در هنر گوپتا فراوان دیده می‌شود. کاشی‌های صومعه هاروان در نزدیکی سرینگر، گواه تأثیر ساسانیان بر هنر دره کشمیر است. در مقابل، نمادهای هندی از قبیل طاووس، ازدها، خروس و خزنده ماریچی، آثار هنری ساسانی را زینت داده است (Chand, 1964: 10).

سفالینه‌ها نیز نقش مهمی در بازشناسی تأثیر تجاری و فرهنگی ساسانیان بر هند دارد. از مهم‌ترین گونه‌های سفال‌های مربوط به دوره ساسانی در سواحل شمالی خلیج فارس که در سواحل شبه‌قاره هند نیز قابل رؤیت است، سفال گونه هندی قرمز صیقلی است. دومین گونه سفال مربوط به دوره ساسانی که دارای منشأ ایرانی یا بین‌النهرینی است، سفال ازدری شکل است که از سواحل شمالی خلیج فارس به سواحل شبه‌قاره هند و برای حمل مشروبات و مایعات در تجارت دریایی به کار می‌رفت (توفیق‌یان، ۱۳۹۳ الف: ۱۴۳). سفال‌های ازدری شکل یا کوزه‌های ذخیره آذوقه بدون دسته طوق‌دار، از دوره اشکانی تا اوایل

دوره عباسی در سرتاسر بین‌النهرین و خلیج فارس و هند یافت شده است. سفال‌های اژدری شکل هند به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند: ۱- گجرا یا سواحل کونکان ۲- فلات دکن ۳- جنوب هند. کاتشوار، آلاگانکولام، سائوراشترا در ناحیه دوارکا، والابپور در جزیره الفانتا، محوطه پاتانام در سواحل ملابار، دنویموری، ناگارا، نواسا و پانوبار، مهم‌ترین محوطه‌های دارای سفال اژدری هستند که اغلب مربوط به دوره ساسانی است. در سیلان در محوطه آنوراد هاپور، در شهر سی‌گی‌ریا و بندر قدیمی مانتایی، سفال‌های مربوط به دوره ساسانی و اوایل اسلام بین قرن پنجم تا قرن نهم میلادی شناسایی شده است. خمره‌های اژدری شکل این محوطه دارای ۱۰۰ سانتی‌متر ارتفاع و ۳۵ سانتی‌متر پهنا بدنه، و دهانه‌ای تنگ و فاقد شانه و پایه‌ای نوک‌تیز بودند. محوطه دیگری در سری‌لانکا که دارای سفال اژدری است، منطقه تاریخی تیساماهاراما است. همچنین محوطه‌ای به‌عنوان یک دژ نظامی در سری‌لانکا و یک بندر تاریخی متعلق به ۲۵۰ ق.م تا ۵۰۰ م، دارای پراکندگی سفال اژدری است (توفیقیان، ۱۳۹۳ ب: ۳۲).

از سال ۱۹۹۹ م، ۳۸ قطعه سفالینه لعاب‌دار مربوط به دوره اشکانی، ساسانی و منطقه خلیج فارس و بین‌النهرین، در دژ تیساماهاراما کشف شده است (Schenk, 2007: 59). در مالدیو نیز سفالینه‌های مشابهی با لعاب سبز و فیروزه‌ای و با منشأ بین‌النهرین یافت شده است. یافته‌های بیشتر در تعداد محدود و به‌طور پراکنده، در سایر مناطق جنوب و جنوب شرقی آسیا و حتی در آسیای شرقی نیز شناخته شده است. اکتشافات جدید دیگری نیز در روستای تاریخی مهستانگره در بنگلادش انجام گرفته است (Schenk, 2007: 57). روستای مهستانگره در شیگانج آپازیل در ناحیه بوگرا و در بخش راجشاهی، بقایای یک شهر باستانی به نام «پاندرا ناگارا» یا «پاوندر اواردانا پورا» را در خود جای داده است که در قلمرو حکومت محلی پوندر اواردانا قرار داشته است و فرمان‌بردار امپراتوری موریای بودند. قدمت مهستانگره حداقل به قرن سوم قبل از میلاد برمی‌گردد و به‌عنوان قدیمی‌ترین مکان شهری کشف‌شده تاکنون در بنگلادش، شناخته می‌شود (Majumdar, 1971: 5, 13).

۳- نتیجه‌گیری

امپراتوری ساسانی (قرن سوم تا هفتم م)، یکی از بزرگ‌ترین امپراتوری‌های دوران باستان بود که از بین‌النهرین تا هند، و از آسیای مرکزی تا شبه‌جزیره عربستان امتداد داشت. شکوفایی تجارت دریایی ایران در حوزه خلیج فارس و دریای عمان، در نتیجه نظارت جدی و هدفمند شاهان ساسانی به اوج خود رسید. در این فرایند، سرزمین اصلی هند و سپس سیلان، پاکستان، بنگلادش و جنوب غربی آسیای امروزی، حائز اهمیت فراوان بودند. ساسانیان بیش از هر چیز، به‌واسطه کشتی‌رانی خلیج فارس، با هند مرتبط بودند. ناوگان ایران در کرانه‌های اقیانوس هند به‌صورت فعالی در تحولات اقتصادی نقش‌آفرین بودند و بخش عمده معاملات و بازارهای عرضه و تقاضا را در اختیار داشتند. کشتی‌های ایران نیز از بنادر خلیج فارس و دریای عمان، بارگیری کرده و با عبور از سواحل غربی هند و سیلان، به سوی چین رهسپار می‌شدند. بنادر ابله، جزیره هرمز و به‌ویژه سیراف که از اواخر عصر ساسانی به یکی از مهم‌ترین بنادر بازرگانی ایران تبدیل شده بودند، از عمده‌ترین نواحی در تجارت با شبه‌قاره هند بودند. مجموعه‌ای از یک شاه‌راه اصلی جاده ابریشم دریایی و انشعابات آن، ضمن اتصال خلیج فارس و دریای عمان به مراکز اقتصادی عمده جهان در کرانه اقیانوس هند، فرایند تجارت ایران عصر ساسانی را تسهیل می‌کرد.

هنگامی که تمدن ایران ساسانی توسعه یافت و زندگی شهرنشینی اشرافی رونق گرفت، نیاز به کالاهای سرزمین هند افزایش پیدا کرد. کشفیات باستان‌شناسی در مناطق گوناگون خلیج فارس و دریای عمان به‌ویژه در بحرین، قطر، امارات متحده عربی، عمان، پاکستان، هند و سری‌لانکا، گسترش و تفوق تجارت دریایی ایران را در این ادوار به‌صورت کاملاً روشنی اثبات کرده است. نفوذ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران ساسانی در هند، موجب تحکیم و تسهیل تکاپوهای بازرگانی دریایی و رونق اقتصادی در منطقه خلیج فارس و دریای عمان و متقابلاً در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های هندوستان بزرگ شد.

مجموعه‌ای از یافته‌های فرهنگی همچون سکه‌ها، سفالینه، طرح‌های هنری، ادبیات و شهرسازی، نشانگر تأثیر متقابل ایران ساسانی و هند بر اقتصاد و مؤسسات فرهنگی و تمدنی یکدیگر بوده است. با مطالعه دقیق تاریخ و شواهد باقی‌مانده، می‌توان به این نتیجه رسید که روابط تجاری ساسانیان و هند از طریق آبراه خلیج فارس و دریای عمان، نقشی حیاتی در شکل‌گیری و دوام تمدن‌های مذکور داشته و بر نقشه جهانی اقتصاد و فرهنگ در آن دوران تأثیرگذار بوده است. بررسی و شناخت تکاپوهای ایرانیان باستان در این حوزه، به معنای بازشناسی بخش عمده‌ای از تحولات سیاسی، اقتصادی، نظامی و دیپلماتیک تاریخ ایران و جایگاه و توانمندی دیرینه منطقه‌ای و بین‌المللی است. اهمیت هنگامی افزایش می‌یابد که بپذیریم این شناخت، می‌تواند ما را در چگونگی رفتار سیاسی و موضع‌گیری‌های بین‌المللی، پرهیز از اشتباهات گذشته و نیز درک حقیقی از فرایند تاریخی نقش‌آفرینی ایران در محدوده اقیانوس هند و شبه‌قاره هند یاری دهد. در حقیقت، آشنایی با این سیر تاریخی، روابط خارجی و تصمیم‌گیری‌های عاقلانه و بهینه‌تری را که ضامن تأمین منافع ملی کشور ماست، به ارمغان خواهد آورد.

۴- منابع

ابوالقاسمی، محسن؛ قائم‌مقامی، احمدرضا؛ زاهدی، فرح. (۱۴۰۰). دریای مکران در اسناد و منابع تاریخی، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۵(۲۸): ۱-۱۸.

چمنکار، محمدجعفر. (۱۳۸۹). جابه‌جایی کانون‌های تجاری خلیج فارس و دریای عمان در سده‌های هفت و هشت هجری، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۰(۶): ۲۷-۵۳.

چمنکار، محمدجعفر. (۱۳۹۴). تجارت دریایی ایران و هند در دوره باستان، هزاره‌های پیش از میلاد تا عصر سلوکی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۶(۶۴): ۹-۲۴.

چمنکار، محمدجعفر. (۱۴۰۱). تاریخ خلیج فارس در دوره باستان، چاپ اول، ارومیه: انتشارات دانشگاه ارومیه.

حکمت، علی‌اصغر. (۱۳۳۷). روابط هند قدیم و ایران باستان، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵(۳):

شهرستان‌های ایران‌شهر. (۱۳۸۸). نوشته‌ای به زبان فارسی میانه درباره تاریخ، حماسه و جغرافیای باستانی ایران، ترجمه شهرام جلیلیان، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.

قلی‌زاده، محمدرضا؛ رفیعی، کوثر. (۱۳۹۳). تجارت دریایی ساسانیان در حوزه خلیج فارس، مجموعه مقالات دهمین همایش ملی خلیج فارس، تهران: مرکز جهاد دانشگاهی.

Adams, R. (1981). **Heartland of cities, Surveys of ancient settlement and land use on the central floodplain of the Euphrates**, Chicago: The University of Chicago Press.

Cereti, G., et al. (2002). The problem of the St. Thomas' crosses and related questions. 1. Epigraphical survey and preliminary researches, **East and West**. N. 52.

Chand, T. (1964). **Indo-Iranian relations**. Information Service of India, Embassy of India.

Cosmas Indicopleustes. (1909). **The Christian topography of Cosmas Indicopleustes**, Cambridge University Press.

- Hiuen-Tsiang. (1884). **Si-yu-ki, Buddhist records of the western world** (S. Beal, Trans.). London: Kegan Paul Trench and Trübner Co Ltd.
- Jorfi, A.A. (1994). Iran and India: Age-old friendship. **India Quarterly**, Oct-De.
- Majumdar, R. (1971). **History of ancient Bengal**. Calcutta: Bharadwaj.
- Munro-Hay, S. (1982). The foreign trade of the Aksumite port of Adulis. **Azania: Archaeological Research in Africa**. N.17.
- Payne, R.E. (2018). The Silk Road and the Iranian political economy in late antiquity: Iran, the Silk Road, and the problem of aristocratic empire. **Bulletin of SOAS**, 81(2).
- Perera, B. J. (1951). The foreign trade and commerce of ancient Ceylon. **Ceylon Historical Journal**. N.1.
- Pigulevskaya, N. V. (1956). Economic relations in Iran during the IV-VI centuries A.D. **Journal of the K.R. Cama Oriental Institute**, N. 38.
- Power, T. (2010). **The Red Sea region during the 'Long' late antiquity (AD 500-1000)**. University of Oxford Press.
- Ray, H.P. (2019). **Negotiating cultural identity: Landscapes in early medieval South Asian history**. London and New York: Taylor & Francis.
- Reade, J. (Ed.). (1996). **Indian Ocean in antiquity**. London and New York: Routledge.
- Schenk, H. (2007). Parthian glazed pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean trade. **Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen**, N. 2.